

Анђела Гавриловић
Београд - Србија

ПРЕДСТАВЕ КИФОЗЕ И ПАРАЛИЗЕ НА СРПСКИМ ФРЕСКАМА У ДОБА СТЕФАНА ДУШАНА (1331-1355)- ОДНОС ЗЕМАЉСКЕ И НЕБЕСКЕ СФЕРЕ

Апстракт: У раду смо настојали да на представама исцељења ослабљеног (парализе) и исцељења грбаваца (кифозе) увидимо и опишемо огледање земаљске реалности у небеској и небеске у земаљској, као и да уочимо у којој мери средњовековни живописци у доба Стефана Душана, сликајући догађаје из Христовог земаљског живота, реално приказују симптоме парализе и кифозе.

Закључили смо да је приликом извођења фресака, у складу са оновременим уметничким тежњама ка исказивању реалистичности, сликарева детаљност, била врло изражена. Када су представе болести у питању, уметник их свакако није представљао произвољно. Премда се користио сликарским приручницима, у раду зографа видно је угледање на симптоме болести које су у средњем веку у Србији заиста постојале и које су се заиста испољавале на начин на који су наведене болести на фрескама и приказане. Потврда за наше ставове налази се у поређењу симптома наведених болести, које се јављају и у данашње време, са истим, које су се јављале у средњем веку. Као додатно упориште нашим тврдњама да је средњовековни сликар, тежећи да земаљским образом искаже поруку вишег реда, на фрескама приказивао болести свог времена, стоје подаци из оновремених писаних извора, подаци из стручних писаних извора, који се односе на српску средњовековну медицину, као и њима аналогни натписи на фрескама које смо описали и обрадили у саопштењу.

Кључне речи: парализа, кифоза, земаљска реалност, небески свет, Христос, спасење

Средњовековне српске фреске представљају важан извор за разноврсна сазнања о изгледу предмета,¹ који су се употребљавали у време средњег века, о

¹За предмете који су се користили у свакодневном и церемонијалном животу Византије, са аспекта њиховог приказа на фрескама и у поређењу са археолошким остацима истих, в. Papani G.M., *Reconstructing the reality of Images, Byzantine Material Culture and religious Iconography (11th-15th Centuries)*, Boston, 2003. За предмете и радње, који су се користили у свакодневном животу код Срба, који су улазили у орбиту византијске цивилизације в. Хан В., *Профани намјештај на нашој средњовековној фресци*, Зборник Музеја Примењене уметности, број 1, 1955, 7-53, посебно стр. 7. са освртом на наведену литературу. За представе музичких инструмената в. Р. Пејовић, *Музички инструменти средњовековне Србије*, Београд, 2005.; за приказе дијачког прибора, в. Ђорђевић. М. И., *Представе прибора за писање и опрему књиге у српском средњовековном сликарству*, Зборник Владимира Мошина, 1977, 87-112; за алатке и справе које су се користиле у земљорадњи в. Благојевић, М., *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд, 1973, 21-26, 28-35, 52-54; Α.Λιβέρη, Βυζαντινά γεοργικά έργαλεία και μηχανές,

догађајима и радњама који су се тада вршили и одигравали, али и за сазнања о знацима испољавања болести, од којих је становништво у средњем веку обољевало. Према су се представе болести на фрескама односиле на чудесна исцељења,² сликом приказујући пасусе из Светог писма и осталих светих списа,³ склони смо да у приказу фресака, поред објашњавања религиозних поука вишег реда, увидимо и реалистичан начин њиховог представљања, јер су ове сцене, у ствари, представљале догађаје из Христовог *земаљског* живота. Тако на примеру сцена Христових исцељења можемо на још један начин сагледати *преламање и прожимање божанског и овоземаљског* света, у контексту сложеног објашњавања домостроја Христовог спасења људског рода. Ово спасење извршено је оваплоћеним Богом. Бог, Исус Христос, на себе је преузео сву сагрешиву природу да би све исцелио.⁴ Божанска сила Христове Божанске личности оваплоћењем је, као натприродна, ушла у оквире човечанске природе, па Господ, учећи спасењу, исцељењима враћа људску природу у стање у коме се она налазила пре грехопада.⁵

Бог-Логос, оваплотивши се, постао је човек, не преставши бити Богом.⁶ Поставши човек, прошао је све оно кроз шта пролазе људи, изузев греха. Жртвовао се да би људи на земљи добили од Њега живу наду, за непропадљиво и неувенуло наследство на небесима.⁷ Он је у људском облику живео и боравио међу људима, *чинећи Божанска чуда у овоземаљском свету*.

Стога, иако су болести на фрескама приказиване схематично, према устаљеним иконографским правилима византијске уметности, у функцији објашњавања Божанских чуда и поука, као њихов образац, послужиле су болести које су се, између осталог, јављале и у средњем веку. На ову чињеницу упућују нас сама иконографија фресака (тј. насликани симптоми болести и њихово упоређивање са клиничким симптомима датих болести, које се јављају и у данашње време), подаци из писаних извора, као и поређење очуваних натписа на фрескама са сачуваним подацима писаних извора, који се тичу терминологије српске средњовековне медицине. У овом раду, као што се у наслову види, биће речи о описима симптома двеју болести које се јављају у средњовековном живопису - кифозе и парализе.

ДНАЕ 21 (2000), 275-286, са наведеном даљом литературом.

2 У живопису се јављају излечења која је починио Христос, која су починили апостоли или арханђели. Уопштено о композицијама Христових исцељења у споменицима Византијског царства исте тематике в. Т. Gouma-Peterson, *Christ as Ministrant and the Priest as Ministrant of Christ in a Paleologan Program of 1303*, DOP 32 (1978), 199-216; P.A. Underwood, *Some Problems in Programs and Iconography of Ministry Cycles*, у: *The Kariye Djami*, vol. 4, Princeton, 1975, 245-302. (даље у тексту: Underwood, *Some Problems*); за сцене исцељења у српској уметности у доба Стефана Душана в. М. Марковић, *Христова чуда и поуке*, у: *Зидно сликарство манастира Дечана, Грађа и студије*, Београд, 1995, 133-147, посебно 135-141. (даље у тексту: Марковић, *Чуда и поуке*); Чанак-Медић, М., Тодић Б., *Манастир Дечани*, Београд, 2005, 382, 472, 473; в. напомену 11 и 12.

3 С. Радојчић, *Чудесна оздрављења и свети лекари у старом српском сликарству*, 77, 81, у : 700 година медицине у Срба, Београд, 1971.

4 *Догматика православне цркве* од протосинђела др Јустина, доцента богословског факултета, књига друга, *Богочовек и његово дело (христологија и сотериологија)*, Београд, 1980, 19.

5 *О.с.*, 665.

6 *Догматика православне цркве* од протосинђела др Јустина, доцента богословског факултета, књига друга, *Богочовек и његово дело (христологија и сотериологија)*, Београд, 1980, 47.

7 Исто, нав. стр.

У средњем веку, особито у Византији, идеалним владаром се сматрао онај који је живео по подобију Христа, тј. по подобију његове делатности међу људима, у мери у којој је могао. Византијски василевс Алексије I Комнин (1081-1118) није могао ослабљеном болеснику да каже: "Устани и ходи!"⁸. Зато је имао финансијских могућности да, поштујући Божије заповести, део свог иметка да за изградњу установа у које би били примљени слепи, хроми, парализовани, људи без ногу или руку, оболели од тешких болести. Попут праведног Јова, василевс беше "*отац убогих*" (*немоћнима*),⁹ "*око слепима, нога хромима*."¹⁰

И у српској средњовековној држави владало је начело да владар живи живот по подобију Божијем и по подобију праведника. Тако се у Житију краља Уроша, архиепископа Данила II (1324-1337) и његових настављача, на месту где се проповеда о краљу Стефану Владиславу (1228-1233/4.) каже: "А многе су и небројене његове (Владислављеве) милостиње ништима и странама и *слабима*, *сећајући се увек онога страшнога дана, грознога и трепетнога суда*, пред којим имамо да станемо сви обременени гресима..."¹¹ У Житију краља Драгутина (1276-1282) исти аутор каже: "Ко ће наћи таквога, који ће вам све по имену изложити неизказана његова (Драгутинова) чуда, *милостиње ништима*, *утехе малодушнима*, *састрадања онима који су у скрби*, *избавитеља увређенима*, *многосветла светилника божанственим црквама*?"¹² За истог владара се каже: "И сам овај христољубиви (Драгутин) *даваше непрестано милостињу* ка ништим и страним и *маломоћним*, *хромим и слепим*."¹³ Краљица Јелена Анжујска "*болнима ... беше... тврди покров и необорима кула*."¹⁴ Краљ Милутин (1282-1321) "у самом граду Цариграду, на месту званом Продром, *сзда божанствену цркву... и постави ксенодохије* (странопријемнице) *тј. болнице*, и ту начини мноштво одара *ради почивања болнима*."¹⁵ "*И многе лекаре нашавши*, даде им много злато и све што им је на потребу, *да непрестано надзиравају болеснике, лечећи их*."¹⁶ "И настави да чини милостињу, за коју нико не зна. Од свију градова и крајева и многих села и околних земаља, *иђаху ништи и страни и маломоћни, хроми и слепи и губави*, да *нештедице*

8 *Annae Comnenae Alexias* (pars prior: prolegomena et textus), recensuerunt Diether R. Reinsch et Athanasios Kambylis, CFHB XL/1, Series berolinensis 2001, ΑΛΕΧΙΑΣ ΠΕΝΤΕΚΑΙΔΕΚΑΤΗ 7, 2-7, i.e. 483 (Leib III, 215-217); у преводу: *The Alexiad of princess Anna Comnena being the history of the reign of her father, Alexius I, emperor of the Romans*, translated by Elisabeth A.S Dawes, London, 1928, Book XV,VII, 409-410; Византинци, Београд, 2006. (група аутора, прир. Г. Кавало)

9 *Књ. о Јову*, 29, 16.

10 *Књ. о Јову*, 29,15.

11 *Животи краљева и архиепископа српских од архиепископа Данила II*, (прев. Л. Мирковић, предговор Н. Радојчић), Београд, 1935, 8 (Даље у тексту: Данило, *Животи*) (или: Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских.Службе*, Стара српска књижевност у 24 књиге, Књига шеста, Београд, 1988, 47; За текст на српској редакцији старословенског језика: Arhiepiskop Danilo i drugi , *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih* , Ed. By Dj. Daničić (written Introduction Dj. Trifunović), Variorum reprints, London, 1972, 6 (даље у тексту: Arh. Danilo, *Životi*)

12 Данило, *Животи*, 25-26 (или: Данило Други, *Животи*, 62); за стсл. текст: Arh. Danilo, *Životi*, 28

13 Данило, *Животи*, 35; (или: Данило Други, *Животи*, 71); Arh. Danilo, *Životi*, 32.

14 Исти, *Животи*, 57; (или: Данило Други, *Животи*, 102); Arh. Danilo, *Životi*, 91.

15 Исти, *Животи*, 101; Данило Други, *Животи*, 131; Arh. Dainilo, *Životi*, 134.

16 Данило, *Животи*, 101; Данило Други, *Животи*, 131, Arh. Danilo, *Životi*, 134.

приме милостиње од његове *богоподатљиве* руке...".¹⁷ Према Даниловим речима, краљ Милутин је "по делима својих милостиња и молитвама светих његових прародитеља *удостојен велике помоћи и покрова и заступништва Вишњег*".¹⁸

Модел бриге о болеснима и сиромашнима, попут Христа, подражаван је и у каснијим вековима у Србији и Византији. Византијски василевс, односно српски владар, представљајући Христов одраз у огледалу на земљи¹⁹ и живећи по Његовом подобју,²⁰ бринуо је о болеснима помажући их,²¹ делио милостињу болеснима и сиромашнима тачно одређеним празницима и данима у години, отварао болнице²² у својој престоници и по манастирима, чији је сам био оснивач и дародавац. Тако су и свакодневне болести људи средњег века, приказиване у црквеном живопису, иако прожете дубоким теолошким смислом и симболизмом, огледало свакидашње средњовековне реалности.

17 Данило, *Животи*, 104 (или: Данило Други, *Животи*, 133-134); Arh. Danilo, *Životi*, 138-139.

18 Данило, *Животи*, 107 (или: Данило Други, *Животи*, 136); Arh. Danilo, *Životi*, 142.

19 За ово схватање које је Србија, као једна од земаља под цивилизацијским утицајем Византијског царства преузела, в. Н. Maguire, *The Heavenly Court*, у: *Byzantine Court Culture from 829. to 1204.* (ed.by Н. Maguire), Dumbarton Oaks-Harvard Un. Press, 1997, 247-258; за тумачење идеје земаља које су под јаким утицајем византијске цивилизације ушле у њену културну сферу видети Д.Оболенски, *Византијски комонвелт*, Београд, 1996.

20 *Византинци*, 54.

21 *Alexias*, (ed. Reinsch/Kambylis), ΑΛΕΧΙΑΣ ΠΕΝΤΕΚΑΙΔΕΚΑΤΗ 7, 2-7, i.e. 483-484. (Leib III, 215-217); у преводу: *The Alexiad*, Book XV, VII, 409-410; *Византинци*, 14

22 *Византинци*, 35-36; Наводимо, као пример, свакако једну од највећих, ако не и највећу болницу у византијском свету, чији је оснивач био византијски цар Јован Комнин (1118-1143). Ова болница се налазила при задужбини и месту вечног покоја истог цара, при манастиру Христа Пантократора у Цариграду. О њој в. у : " *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of Surviving Founderes Typika and Testaments*", ed. by J. Thomas and A. Constantinides Hero, with the assistance of G. Constable, Washington, D.C. (in Five Volumes as Number 35 in the Series DOS), 2000, 734-735, 745, 757-767. (даље: *Byzantine Documents*); Од српских болница, које су, српски владари подизали, по узору на византијске царе, навешћемо болницу у Хиландару, Студеници, затим болницу при бенедиктинском манастиру Богородице Ратачке, болницу краља Милутина у Цариграду, болницу Светих Арханђела у Јерусалиму, болницу Стефана Душана III при манастиру Дечанима, болницу коју је подигао цар Душан при цркви Светих Арханђела. В. В. Гавриловић, *Болнице*, у: Лексикон ССВ, Београд, 1999, 54-56. са наведеним изворима и литературом; за болнице код Срба у средњем веку уопште в. одељак о болницама код Р. Радић, *Болести и лечење*, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, Београд, (прир. С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић) 2004, 414-418; за Хиландарску болницу в. Р.Катић, *Кратак преглед општег стања српске средњовековне медицине*, у : *Хиландарски кодекс N. 517*, Београд, 1989, XIX; за студеничку болницу в. Катић, Р.В., *Болница Светог Саве у манастиру Студеници*, у: *Осам векова манастира Студенице*, Београд, 1986, 201-207; Исти, *Кратак преглед*, XXII; за болницу при бенедиктинском манастиру Богородице Ратачке в. Катић, *Кратак преглед*, XXII; за болницу краља Милутина у Цариграду в. Арх. Данило, *Живот краља Милутина*, у: *Животи краљева и архиепископа српских*, (превео др Л. Мирковић, преговор написа др Н. Радојчић), Београд, 1935, 101-102. или: Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, Српска средњовековна књижевност у 24 књиге, Београд, 1989, 131; М. Живојиновић, *Болница краља Милутина у Цариграду*, у: ЗРВИ 16 (1975), 105-117; За болницу при манастиру Дечанима в. Г.Цамблак, *Житије Стефана Дечанског*, у: *Књижевни рад у Србији*, Стара српска књижевност у 24 књиге, Београд, 1989, прир. др Д. Петровић, на савремени језик превели Л. Мирковић, Д. Богдановић, Ђ. Трифуновић, Д. Петровић, 69-70. (даље: Цамблак, *Житије*); Катић, *Кратак преглед*, XXIV-XV; за цркву Светих Арханђела у Јерусалиму в. Катић, *Кратак преглед*, XXIV; за болницу при цркви Светих Арханђела у Призрену в. још Катић, *Кратки преглед*, XXV

Као хронолошки оквир нашег рада одредили смо време владавине Стефана Душана (1331-1355), јер тада српско зидно сликарство истиче нарочиту тежњу ка реалистичности. Осим тога, у овом периоду на зидним платнима цркава, изводи се врло велики број циклуса, на чијим сценама су представљени бројни детаљи.

У раздобљу Стефана Душана (1331-1355) у ондашњој српској држави, *циклус Христових чуда и парабола* са представама исцељења (болести) приказан је: у цркви Христа Спаса у манастиру Дечанима у Метохији (сматра се да фреске које се односе а исцељења ослабљеног и грбаве жене потичу из 1339/1340. године),²³ у цркви Светог Николе у Љуботену (око 1344-1345. године),²⁴ у наосу цркве Светих Архистратига Арханђела Михаила и Гаврила у Леснову (1340/1-1346/7. године),²⁵ у спољашњој припрати манастира Сопоћана (1338-1346.г.)²⁶ у Богородичиној цркви у Матеичу (1348-1354).²⁷

Сцене *исцељења ослабљеног*²⁸ можемо поделити у три врсте: *Исцељење ослабљеног у бањи Витезди*, *Исцељење ослабљеног у Капернауму и Анђео исцељује ослабљеног у бањи Витезди*. *Исцељење ослабљеног у бањи Витезди* било је насликано у Дечанима,²⁹ у јужном сегменту свода северне певнице, затим у спољашњој припрати Сопоћана (сл.1),³⁰ у другој зони источног зида, као и у Леснову,³¹ на јужном зиду у трећој зони живописа. *Исцељење ослабљеног у Капернауму* представљено је у Љуботену,³² у зони изнад стојећих фигура, на јужном зиду, као и у Дечанима (сл. 2), у другој зони јужног зида олтарског простора.³³ Композиција *Анђео исцељује ослабљеног у бањи Витезди* била је изузетно ретка и улазила је у састав циклуса арханђела. У српској уметности изведена је и сачувана само у Матеичу, и то у јако лошем стању.³⁴

23 В. нашу напомену 2 која се односи на манастир Дечане. За време живописања цркве и датовање ових фресака в. Чанак-Медић, Тодић, *Дечани*, 326.

24 В.Р.Петковић, *Животис цркве у Љуботену*, Гласник Скопског Научног Друштва II, Скопље, 1927, 109-124. (даље у тексту: Петковић, *Животис*); И.М. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањина*, Београд, 1994, 145-147; В.Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд, 1974, 61.

25 С. Габелић, *Манастир Лесново. Историја и животис*, Београд, 1998, 89-94,97-101; Иста, *Циклус арханђела у византијској уметности*, Београд, 1991, 95-98; за датовање живописа цркве в. Габелић, *Лесново*, 27-38.

26 За датовање фресака спољашње приправе В.Ђурић, *Сопоћани*, Београд, 1991, 51-52.

27 Е. Димитрова, *Матејче*, Скопје, 2002, 128-138, посебно 134-138.

28 За иконографију сцене исцељење ослабљеног у бањи Витезди М. Марковић, *Чуда и поуке*, 136, и н. 25; за композицију исцељење ослабљеног у Капернауму Б. В. Поповић, *Програм живописа у олтарском простору*, у: *Зидно сликарство Дечана. Грађа и студије*, Београд, 1995, 78; за композицију анђео исцељује ослабљеног у бањи Витезди Е. Димитрова, *Матејче*, 113-114; Габелић, *Циклус арханђела*, 97-98.

29 Марковић, *Чуда и поуке*, 136, цртеж II, 77.

30 Ђурић, *Сопоћани*, 162-163, сл.121.

31 Габелић, *Лесново*, 52,53, сцена под бр.124; Иста, *О.с.*, 90.

32 Петковић, *Животис*, 118; Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 146.

33 Б. В. Поповић, *Програм живописа у олтарском простору*, 86, у: *Зидно сликарство Дечана*, Грађа и студије, Београд, 1995.

34 Габелић, *Циклус арханђела*, 95-98; цртеж 53. Сачувани су само анђео у левом делу сцене и горњи делови композиције, тј. здање са пет тримова, иконографска карактеристика бање Витезде, док приказ болесника није сачуван, те ову сцену нећемо узимати у обзир у овом саопштењу.

Када говоримо о исцељењу ослабљеног уопштено, ваља скренути пажњу на чињеницу да су у представама Христових исцељења постојале две иконографске варијанте сликања ове композиције, сложенија (наративнија) и једноставнија. Сложенија се састојала из две сцене. У том случају, на првој композицији, оболели паралистик представљен је како лежи на одру у тренутку док му Христос прилази. На другој композицији, он је у стојећем положају и носи свој одар на леђима, док га Јевреји питају шта се догодило.³⁵ Друга варијанта приказивања овог догађаја била је сажета и састојала се само из једне сцене. Представљала је већ исцељеног болесника како носи на леђима свој одар, на коме је домалопре укочено лежао.³⁶ Обе сцене међусобно се допуњују иконографски и помажу да одредимо о којој врсти обољења је реч. На овом месту указаћемо да постоји још једна, трећа варијанта приказа Исцељења ослабљеног у бањи Витезди,³⁷ где анђеоло штапом мути и ковитла воду. Овакво иконографско решење јавља се само у случају када је анђеоло исцелитељ болесника.³⁸

На композицији Исцељења ослабљеног у бањи Витезди у Дечанима,³⁹ као и у Сопоћанима (сл.1)⁴⁰ и Леснову,⁴¹ болесник је приказан као онај који је већ оздравио, тако да се на фресци не виде симптоми болести, већ само последице исцељења. Њих ћемо такође описати да бисмо стекли бољи увид у болест о којој говоримо.

На основу литерарног извора из Библије, можемо сазнати, мада не сасвим прецизно, о каквој болести се ради. У Јеванђељу се каже: "Кад виде Исус овога гдје лежи, и разумије да је већ одавно болестан, рече му: Хоћеш ли да будеш здрав? Одговори му болесни: Да, Господе; али немам човјека да ме спусти у бању..."⁴² На основу речи из Јеванђеља, стиче се утисак да је реч о квадрипелгији.⁴³ Најпре се каже да болесник у тренутку Христовог доласка лежи, што, строго узевши, значи да није у стању да седи. Ако се одлучимо за ову претпоставку, говоримо о квадриплегији, односно одузетости сва четири екстремитета болесника. Код ове болести јавља се потпуни престанак деловања живаца у одређеном пределу тела (у овом случају у пределу и руку и ногу), а обољење се изражава потпуном одузетошћу мишића, млиставошћу и њиховом атрофијом.⁴⁴ Парализа је углавном праћена анестезијом (губитком осећаја). Међутим, на основу текста Светог писма, постоји, исто тако, и

35 Овакво решење изведено је нпр. у цркви Христа Хоре у Цариграду и цркви Светог Николе Орфаноса у Солуну. За представу паралитика у цркви Христа Хоре Underwood, *Some Problems*, 292-293; за представу паралитика у Св. Николи Орфаносу у Солуну А. Ξηρόπουλου, *Οι τοιχογραφίες του 'Αγίου Νικολάου 'Ορφάνου Θεσσαλονίκης*, 'Αθήνα, 1964, 16, (εἰκ. 88)

36 У доба владавине Стефана Душана, ова једноставнија иконографска варијанта исцељења ослабљеног изведена је у Дечанима, Сопоћанима и Леснову.

37 Габелић, *Лесново*, 90, посебно н. 656.

38 Видети нашу напомену 34.

39 За слику Петковић, *Дечани*, II, Т. СХСЦ

40 За слику Ђурић, *Сопоћани*, стр. 161, сл. 121.

41 Габелић, *Лесново*, 89, 90.

42 Јев. по Јовану, V, 6-7.

43 *Medicinska enciklopedija 5*, Zagreb, 1970, 171.

44 *Med. Enciklopedija 5*, 171. Разликујемо две врсте одузетости: потпуну (парализу) и непотпуну (парезу). У зависности од тога на који део тела се односи моторна слабост, говоримо о парализи једног екстремитета, тј. моноплегији, затим парализи једне стране организма, тј. хемиплегији, парализи два екстремитета, тј. диплегији и парализи сва четири екстремитета тј. парплегији или квадриплегији.

могућност да болесник нема способност обављања моторних радњи само у пределу ногу, а да има способност покретања руку. У овом случају, реч је о диплегији доњих екстремитета. Ипак, склони смо да верујемо, на основу литератних описа, који ће уследити у наставку рада, да је реч о параплегији (квадриплегији).

У оба Житија Светог Саве, и у Доментијановом и у Теодосијевом, приказана је епизода која описује како Свети Сава исцељује ослабљенога. Из Доментијановог Житија опис ове болести јесте следећи: ...и ту (у Жичи) беше неки човек *сав ослабљен (у) рукама и ногама, тако да није могао право стати*.⁴⁵ Затим Доментијан наводи: И нико није био с њима у цркви (на молитви), само он сам и ослабљени који је *лежао* пред иконом Христовом.⁴⁶ И у наставку: а овај преподобни (кир Сава), други апостол, имајући силу истога Владике, молитвом *подиже* ослабљенога који је *лежао* од многих година ...*Узевши* ослабљенога *унесе га* у свету цркву...⁴⁷ И онда: "И када је била свршена молитва, а ослабљени као од сна *скочивши, и хођаше*, узашиљући славу Богу и преподобном угоднику Његову јеромонаху кир Сави."⁴⁸ Из изнетих цитата Житија можемо да закључимо следеће: да је болесник боловао од одузетости сва четири екстремитета, тј. од параплегије ("беше сав ослабљен у рукама и ногама"), да није могао да стоји, већ само да лежи, односно није уопште могао да се креће, па чак ни да пузи ("молитвом *подиже* ослабљенога који је лежао од много година", "није могао *право стати*", "који је *лежао* пред иконом"), да пре исцељења није могао уопште да хода, јер га је Сава узео и унео у цркву, а он након молитве "као од сна *скочивши и хођаше*". Дакле, на основу изнетог, можемо установити да се ради о параплегији, тј. одузетости тела и у пределу обе руке и у пределу обе ноге.

Да је реч о одузетости (ослабљености) и руку и ногу, нешто прецизније сведочи Теодосије у Житију Светог Саве, описујући исто чудо: "једнога дана изашавши (кир Сава у Жичи), нађе човека ослабљена *рукама и ногама и свима удима својим, донесена* да прими милостињу...А овај (Сава) видевши овога *како не може никако да се усправи*, испуни се сузама и плакаше...".⁴⁹ Даље: "...тога ослабљенога ... *донесе* са учеником у цркву и *постави* пред иконом Христовом, који је лекар душе и тела."⁵⁰ "И свршивши молитву, рече ослабљеноме: -У име Господа Исуса Христа, чедо, теби говорим, *устати и ходи* са сваком снагом!"⁵¹ "Јер одмах, са речју, болесни као да је здрав од много година, *скочивши* с мандије као са одра, *ходаше*."⁵² Издвојићемо два најважнија и пресудна податка: исцељеник је био ослабљен у свим удовима својим и донесен да прими милостињу. То значи да болесник није ни на који начин био у стању да се креће. Редови цитата недвосмислено указују на то да је реч о болести параплегије.

Следеће представе на фрескама нас такође посредно упућују на исти закључак.

45 Доментијан, *Животи Светог Саве и Светог Симеона*, Београд, 1938, 108. (даље у тексту: Доментијан, *Житије Св. Саве* са наведеним бројем странице) или према: Доментијан, *Живот Светог Саве и живот Светог Симеона*, Стара српска књижевност у 24 књиге, Књига четврта, Београд, 1988, 128

46 Доментијан, *Житије Св. Саве*, 108 или према: Доментијан, *Живот Светог Саве*, 129.

47 Доментијан, *Житије Св. Саве*, 108; или према: Доментијан, *Живот Светог Саве*, 129.

48 Доментијан, *Житије Св. Саве*, 109; или према: Доментијан, *Живот Светог Саве*, 130.

49 Теодосије, *Житије Светог Саве*, Београд, 1984, 98.

50 *Ibid.*

51 *Ibid.*, 100.

52 *Ibid.*

На источном зиду Сопoћана, сцена Исцељења раслабљеног (сл. 1)⁵³ насликана је у суженом виду (као и у Дечанима и Леснову) тако што исцељеник рукама носи одар на коме је до скоро лежао непокретан и тако што стоји на ногама. Оваквом иконографијом сликар је нагласио две чињенице: да исцељеник има моторичку способност да покреће и користи обе своје руке, као и то да је, захваљујући Божанској интервенцији, у стању да користи обе своје ноге. Тако нам фреска на посредан начин саопштава да је реч о параплегији.

Истоимена композиција у Дечанима, у јужном сегменту свода северне певнице, има истоветно иконографско решење.⁵⁴

Решење *Исцељења раслабљеног у Капернауму* насликано у Дечанима (сл.2),⁵⁵ говори да је реч о параплегији доњих екстремитета, пошто болесник, лежећи у кревету, десном руком указује на Христа у тренутку Његовог доласка, а десницом се ослања на руб одра. На овај начин изведена представа нам доказује да обе руке оболелог паралитика имају моторичку способност. Иста композиција из Љуботена⁵⁶ јако слабо је очувана. Раслабљени се једва препознаје, док је део представе са Христом и апостолима сасвим уништен.⁵⁷

Још једна композиција са раслабљеним болесником изведена је у склопу сцене *Чудо са кривоклетником* у Леснову (сл.3),⁵⁸ у другој зони јужног зида. Кривоклетник је на сцени приказан са левом руком савијеном у лакту, као знаком њене одузетости. На овој фресци стоји натпис "раслаблениъ".⁵⁹ У вокабулару српске средњовековне медицине јавља се именица "раслаблении"⁶⁰, у значењу парализа, одузетост (грч. "ή παράλυσις"), као и придев "раслаблении"⁶¹, у значењу "парализован", "одузет" ("paralysis"). Доментијан у Житију Светог Саве наводи термин "дрѣвѣи раслаблении"⁶², "паралитик од старине, од давнина", односно "неизлечиви паралитик".⁶³

У склопу композиције *Христос исцељује болујуће од разних болести* (сл. 5), у другој зони јужног зида олтара Дечана, приказан је један паралитик.⁶⁴ Овај смеђобради човек смештен је у средишту композиције и њега целом тежином тела носе један младић и један старац са марамом на глави. Ово нам даје за право да закључимо да болује или од диплегије или од параплегије, али ништа прецизније. Испред њега приказан је младић који иде уз помоћ штака (прва фигура у другом реду). На основу фреске не може се са сигурношћу рећи од чега он болује. Можда болује од моноплегије. У том случају би његова лева нога била болесна, док се десна не види. Она је заклоњена фигуром младића у првом плану. Ипак, исто тако постоји и вероватноћа да болује од диплегије доњих екстремитета.

53 Ђурић, *Сопoћани*, 161, сл. 121.

54 Марковић, *Чуда и поуке*, 136.

55 За слику Петковић, *Дечани II*, Т. LXXXV

56 Петковић, *Живопис*, 118.

57 *Ibid.*

58 *Чудо о кривоклетнику из Леснова*, у: Зограф 17, 1986, 54-56, сл. 1-2; Габелић, *Циклус арханђела*, 45, 115-117, цртеж 64; Габелић, *Лесново*, 98-99, сл. XXII

59 Габелић, *Чудо о кривоклетнику*, 54-56; Габелић, *Лесново*, 98.

60 Катић, *Речник*, 115.

61 Исти, *О.с.*, нав.стр.

62 Катић, *Терминологија*, 72; Катић, *Речник*, 52.

63 *Ibid.*

64 Б.Поповић, *Програм живописа*, 86; 63, цртеж II, 58; за сл. Петковић, *Дечани, II*, Т. ССXXXIII

Исцелјење човека са сувом руком јавља се у Спасовом храму у Дечанима (сл.4)⁶⁵ и у Богородичиној цркви у Матеичу.⁶⁶ Описано је у Матејиним, Марковим и Лукиним јеванђељима. Цитат из Матејиног јеванђеља сличан је оном из Марковог: "човек бијаше ту са руком сувом".⁶⁷ У Лукином јеванђељу даје се најпрецизнији опис: "Бјеше ондје човек коме десна рука бјеше суха".⁶⁸ И ово обољење јесте такође један вид ослабљености. Болест суве руке у ствари представља одузетост једне руке, једног екстремитета, тј. моноплегију.⁶⁹ У Матеичу композиција Исцелјења са сувом руком налази се на источној страни лука, који повезује североисточни стубац и северни зид наоса.⁷⁰ Доста је оштећена. Болесник је испружио своју руку према Христу. У Дечанима,⁷¹ где се још јавља ова сцена, иконографско решење је слично: болесник се налази у десном делу сцене и десну руку је пружио ка Христу. Фреска је означена као "X(ристo)с нсцѣлн сѣхорукѣ".⁷²

У средњем веку у Србији термин "сѣхорукѣ"⁷³ односио се на човека коме је рука била одузета. Латински еквивалент овој болести био је "paralysis nervi radialis", тј. "одузетост радијалног живца".⁷⁴ Живци, као специјални елементи човечијег тела, имају функцију да преносе импулсе са периферије организма у центар и обрнуто. Радијални живац⁷⁵ спада у врсту спиналних живаца. То је и моторни и сензибилни живац, који се протеже од петог вратног и првог грудног пршљена, а завршава се у пределу јагодица прстију.⁷⁶ Када он није у функцији, болесник нема могућност да покреће руку, нити има способност осећаја у зони тела кроз коју се овај живац протеже.

Наредна болест којом ћемо се бавити јесте *кифоза*,⁷⁷ односно *грбавост*. Фреске на којима је она представљена јесу *исцелјење грбаваца*, очуване у Дечанима на сценама *Исцелјење грбаве жене у зборници* (сл.6)⁷⁸ и *Христос исцелује од разних болести* (сл. 5).⁷⁹ Симптоми ове болести на обе фреске јасно су уочљиви.

У композицији Исцелјење грбаве жене оболела жена налази се пред Христом у десном делу композиције. Она је услед деформитета кичменог стуба растом упола мања од Христа, који је благосиља десницом и од осталих учесника у сцени. Обољење изображено на овој фресци назива се кифоза.⁸⁰ Кифоза означава девијацију кичменог стуба са конвекситетом уназад.⁸¹ Управо на тај начин је приказана жена са овим обољењем. Кифозе могу бити природне, наследне и могу се јављати као

65 Петковић, *Дечани*, II, сл. ССVIII; Марковић, *Чуда и поуке*, 137, посебно н. 36.

66 Е. Димтрова, *Матејче*, 136-137.

67 *Јев. по Мат.*, XII, 10.

68 *Јев. по Луки*, VI, 6.

69 *Мед. Енциклопедија* 5, 171.

70 Димтрова, *Матејче*, 136, цртеж Vb, североисточни травеј наоса, 76.

71 За слику в. Петковић, *Дечани*, PI, ССXXVIII

72 *Дечанске фреске, Распоред и натписи*, у: *Зидно сликарство Дечана*, 25.

73 Катић, *Речник*, 126.

74 Исти, *О.с.*, нав.стр.

75 *Мед. енциклопедија* 6, 677.

76 *Ibid.*

77 *Мед. енциклопедија* 4, Загреб, 1969, 120 (даље у тексту: *Мед. енциклопедија* 4)

78 *Зидно сликарство Дечана*, 25; Марковић, *Чуда и поуке*, сл. 5

79 *Зидно сликарство Дечана*, 19; Б.В. Поповић, *Програм живописа у олтарском простору*, у: *Зидно сликарство Дечана*, 86; за сл. Петковић, *Дечани*, II, ССXXIII

80 *Мед. енциклопедија* 4, 120.

81 С. Rakić, *Cyphosis adolescentum*, у: *Dijagnostičko-terapijski lekarski priručnik*, 809-810.

системска обољења.⁸² На фресци оболела жена се ослања левом и десном руком на по једну штаку. Кифотичка кривина је код ње изражена у великом луку.⁸³ Кифозно држање може бити узроковано мишићним дисбалансом или статичким поремећајима и тада је коректибилно. Међутим, праве кифозе настају због поремећаја осификације вентралних делова пршљенова, услед чега се они клинасто деформишу и тако постају узрок лучне конфигурације кичменог стуба.⁸⁴ Да болест има везе са леђима, недвосмислено указује реч из старословенског језика "гъльъ", која је означавала леђа,⁸⁵ као и приказ библијског догађаја на наведеној фресци.

На другом примеру овог излечења из Дечана, у сцени *Христос исцељује од различитих болести*,⁸⁶ приказан је човек који болује од кифозе, са истим симптомима као жена са претходне композиције исцељења. Једина разлика је у томе што је лук који прави кичмени стуб код овог болесника већи него код жене, али реч је о иконографским варијацијама. Оно што можемо рећи јесте да у зависности од тога у којој мери долази до осификације вентралних пршљенова величина кривине лука је већа или мања. Другим речима, што је веће окоштавање трбушних пршљенова, то је кичма савијенија.

Кифоза се често помиње у српским житијима, у описивању чуда светитеља или као посведочена историјска чињеница. Исцељење грбаваца помиње се на два места у Житију Светог Саве од Теодосија. На једном се каже: "(мошти светог Саве у Трнову) *грбавима исправљење...дароваше*".⁸⁷ С друге стране, и у Теодосијевом и Доментијановом Житију наводи се епизода са грбавцем Неофитом, који храмље.

Теодосије приповеда како у цркви Светих Четрдесет Мученика у Трнову "беше неки инок, који се звао Неофит. Он много година беше *грбав*, и *нимало се није могао дигнути*".⁸⁸ Неофит, према Теодосијевим речима "на коленима и на штакама, рукама опирући се, по земљи *пузећи*, веома страдалан живот провођаше".⁸⁹ (Пошто су неки странци, који су дошли у манастир божије љубави ради, напојили и наситили Неофита, он није могао да "допузи до своје рогозине и да се одмори", тако да леже на камен врх гроба светог). "...Наједанпут *скочивши* са гроба светог (Светога Саве), одмах разумеде да *прав стоји на својим ногама*...".⁹⁰ И када се пробудио, према његовим речима "одмах осетих да *прав стојим*...".⁹¹ "Архимандрит... видевши Неофита *права где хода*, задивише се".⁹² Из наведених цитата можемо да резимирамо да је јасно да се ради о болести кичме ("*беше грбав*", "разумеде да *прав стоји* на својим ногама"). Међутим, опис нам не даје за право да закључимо да ли је реч о конвекситету кичме уназад (кифоза) или унапред (лордоза).

Доментијан сажетије описује догађај, говорећи о грбавцу Неофиту као о чрнци "који се *никако није могао прострти ни право стати*, но је по земљи пузио

82 *Мед.енциклопедија* 4, 120.

83 *Ibid.*

84 *Rakić, Cyphosis*, 809.

85 Катић, *Речник*, 47.

86 Петковић, *Дечани II*, сл. ССХХIII

87 Теодосије, *Житије Св. Саве*, 197.

88 *Ibid.*, 199.

89 *Ibid.*

90 *Ibid.*

91 *Ibid.*, 201.

92 *Ibid.*

подупирући се дрвеним штакама",⁹³ али, како сам грбавац каже, " *убрзо скочих и право стах*, и сав здрав поставши, ево ходим".⁹⁴ Дакле, ни из овог цитата не можемо да извучемо прецизнији закључак од претходног.

У Житију Светог Стефана Дечанског, с почетка XV века, аутора Григорија Цамблака, каже се да је Стефан Дечански, недалеко од своје задужбине Дечана, подигао "други манастир три стадија далеко од велике обитељи, са ћелијама једном до друге...украшеним застирачима за лежање, снабденим свим потребама, неопходним за то. И тако сабра по целој његовој области... и *оне који су се сасвим савили и нису могли ништа радити...*".⁹⁵ Овим податком из извора посведочено је да су се међу болесницима који су били смештени у овој установи манастира Дечана налазили болесници оболели од неког вида девијације кичме - кифозе⁹⁶ или лордозе.⁹⁷ На основу текста не можемо знати која од ове две врсте болести је у питању, али можемо бити сигурни да је реч о обољењу кичменог стуба. Цитат из Житија наводи "оне који су се сасвим *савили*",⁹⁸ односно оне којима је кичма савијена.

Када су средњовековни српски писци састављали житија и друге списе, правили су паралеле са библијском историјом и алузије на њу и њене личности, а особине самих јунака и актера житија неретко су биле управо њено огледало и одраз и обрнуто. Тако на једном месту у Житију краља Драгутина, аутор Данило II, прави паралелу између поменутог краља и ослабљеног болесника у бањи Витезди: "Јер ево нисам као онај (тј. ослабљени), који је тридесет и осам година боловао, кога си само речју здрава учинио; *но ја грешник од младости своје сам ослабљен мноштвом безакоња својих*, и нисам достојан погледати и видети висину небеску или назвати свето и славно име Твоје."⁹⁹ Драгутин, не само што је у једном удесу у лову пао с коња и физички сломио ногу, он је, према речима из Житија, ослабљен мноштвом сопствених безакоња и грехова. Он је безакоњима и греховима ослабљен.

Христос као Бог исцељује безакоња. Он, чинећи исцељења у оквиру своје јавне делатности међу људима на Земљи, васпоставља људску природу у стање у каквом је пре првобитног греха, вршећи домострој спасења. Исцељења тако представљају један од видова драговољног остварења воље Божије у вештастvenом свету.¹⁰⁰ Бог дејствује у вештастvenости, творећи чудеса којима припадају и исцељења. У своме рајском стању људска душа није познавала болести, као последице греха, као што оне неће постојати ни у стању вечног блаженства.¹⁰¹ Христос никада није боловао ни од какве болести, а његова чудеса имала су циљ да покажу да се спасење људске природе састоји у њеном ослобађању од греха и

93 Доментијан, *Житије Св. Саве*, 213; или према: Доментијан, *Живот светог Саве*, 229.

94 *Ibid.*, 230.

95 Григорије Цамблук, *Књижевни рад у Србији*, Стара српска књижевност у 24 књиге, прир. Др Д. Петровић, на савр. српски језик превели Л. Мирковић, Д. Богдановић, Д. Петровић, Београд, 1989, 70.

96 Кифоза је девијација (савијеност, неправилност) кичме са конвекситетом уназад. Више в. у: С. Ракић, *Cyphosis adolescentum*, у: *Dijagnostičko-terapijski lekarski priručnik*, 809-810; *Med. enciklopedija 4*, 120-121.

97 Лордоза је девијација (савијеност, искривљеност) кичме са конвекситетом у напред. Више в. у: *Med. enciklopedija 4*, 120-121.

98 Цамблук, *Житије*, 70.

99 Данило, *Животи*, 26.

100 Поповић, *Догматика*, 665.

101 *O.c.*, 669.

његових погубних последица: болести, мука и смрти.¹⁰²

У раду смо настојали да, на представама исцељења ослабљеног и исцељења грбаваца, увидимо и опишемо огледање земаљске реалности у небеској, небеске у земаљској, као и да уочимо у којој мери средњовековни живописци у доба Стефана Душана, сликајући догађаје из Христовог земаљског живота, реално приказују симптоме парализе и кифозе.

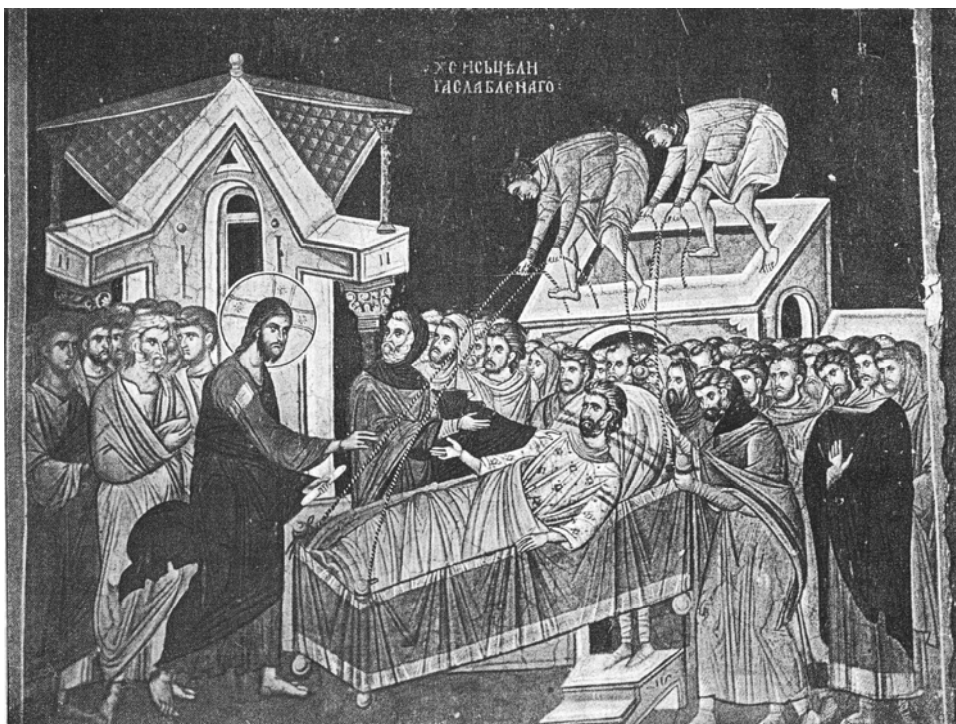
Закључили смо да је, приликом извођења фресака, у складу са оновременим уметничким тежњама ка исказивању реалистичности, сликарева детаљност била врло изражена. Када су представе болести у питању, уметник их свакако није представљао произвољно. Премда се користио сликарским приручницима, у раду зографа видно је угледање на симптоме болести које су у средњем веку у Србији заиста постојале и које су се заиста испољавале на начин на који су наведене болести на фрескама и приказане. Потврда за наше ставове налази се у поређењу симптома наведених болести, које се јављају и у данашње време, са истим, које су се јављале у средњем веку. Као додатно упориште нашим тврдњама да је средњовековни сликар, тежећи да земаљским образом исказе поруку вишњег реда, на фрескама приказивао болести свог времена, стоје подаци из оновремених писаних извора подаци из стручних писаних извора који се односе на српску средњовековну медицину, као и њима аналогни натписи на фрескама које смо описали и обрадили у саопштењу.*

102 *Ibid.*

* Порекло илустрација: 1) *Исцељење ослабљеног у бањи Витезди, припрата Сопоћана, 1338-1346.г.* - преузето из В. Ј. Ђурић, *Сопоћани*, Београд, 1991стр. 161, сл. 121; 2) *Исцељење ослабљеног у Капернауму, Дечани, 1339-1340.г.* - преузето из: В. Р. Петковић, *Дечани II*, Београд, 1941, Т. LXXXV; 3) *Чудо са кривоклетником, Лесново, 1340/1341-1346/47.г.* преузето из: Габелић, *Манастир Лесново. Историја и живопис*, Београд, 1998, сл. XXII; 4) *Исцељење човека са сувом руком, Дечани, 1339-1340.г.*; преузето из: В.Р. Петковић, *Дечани, II*, Београд, 1941, сл. ССVIII; 5) *Христос исцељује од разних болести, Дечани, 1339-1340.г.*; преузето из: В. Р. Петковић, *Дечани, II*, Београд, 1941, Т.ССXXIII; 6) *Исцељење грбаве жене у зборници, Дечани, 1339-1340.г.*; преузето и: В. Р. Петковић, *Дечани, II*, Београд, 1941, ССXXIX

1) Исцељење раслабљеног у бањи Витезди, припрата Сопћана, 1338-1346.г

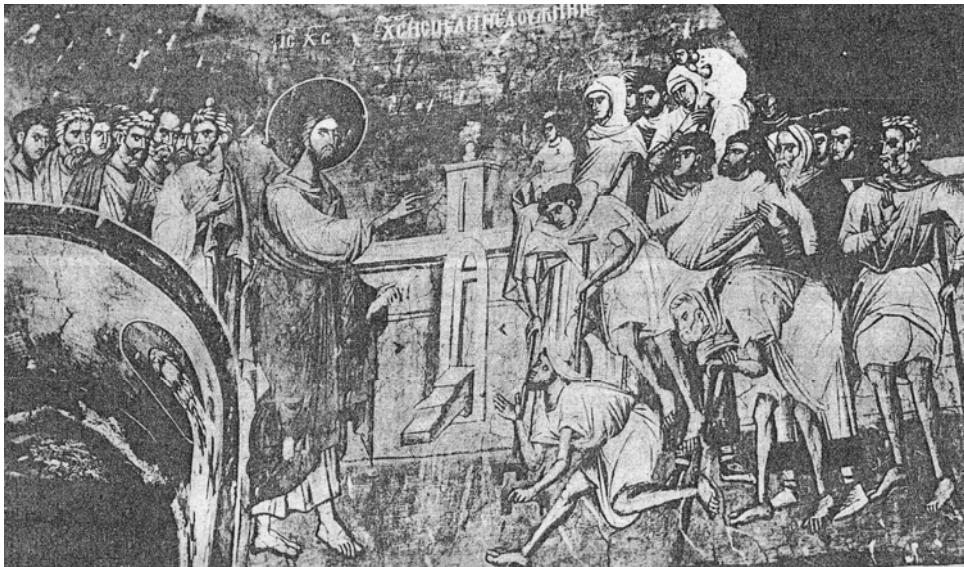
2) Исцељење раслабљеног у Капренауму, Дечани, 1339-1340.г.

3) Чудо са кривоклетником, Лесново, 1340/1341-1346/1347.г

4) *Исцелјење човека са сувом руком, Дечани, 1339-1340.г*

5) *Христос исцелјује од разних болести, Дечани, 1339-1340.г.*

б) Исцељење грбаве жене у зборници, Дечани, 1339-1340.г.

Andjela Gavrilović

**REPRESENTATIONS OF PARALYSIS AND CYPHOSIS ON SERBIAN
FRESCOPAINTINGS AT THE TIME OF TZAR STEFAN DUSAN (1331-1355) -
THE RELATIONSHIP BETWEEN EARTHLY AND CELESTIAL REALITY**

In this paper the key point will be put on the iconography of two diseases, represented in the scenes of Christ's healings in Serbian medieval frescopainting at the time of the reign of Serbian tzar Stefan Dusan (1331-1355). They are the healing of paralytic and the healing of the hunchbacked. The present paper also depicts the way these diseases, as earthly phenomena present in common life of medieval people, were perceived as the way of explanation of ideas of Celestial world in the light of Christ economy of salvation.